

УКРАЇНЬСЬКА ЕМІГРАЦІЯ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ

Політика українізації тісно пов'язана з діяльністю української еміграції. Відомо, що зміст українізації полягав у залученні корінного населення до державного й господарського будівництва, врахуванні національних факторів у кадровій політиці, вивченні національних обрядів і звичаїв; соціально-політичних та історико-побутових умов населення; українізації шкіл, вищих навчальних закладів і видавничої справи та ін.

Українізацію слід розглядати у контексті тих спроб демократичних перетворень політичної системи, які почалися після громадянської війни, запровадження непу, а також пов'язані з ідеями українського націонал-комунізму. В. Винниченко стверджував, що “українізація (справжня) тісно зв'язана з економічними і політичними питаннями”¹.

Один із активних діячів українізації М. Скрипник “свято вірив у потребу культурної революції і українізації, вважав їх визначальними ланками всього подальшого суспільного поступу”². Однак для реалізації задумів елементарно не вистачало інтелектуальних сил, які формуються десятиліттями чи, навіть, століттями. Представники нового ладу, “окрім соціального оптимізму, здебільшого мало чим були озброєні, в своїй масі були просто малоосвіченими”³.

Причиною відсутності національних кадрів можна вважати катастрофу, яка спіткала молоду Українську державу в 1919 – 1920 рр. і стала причиною великої еміграції українців на Захід. У першу чергу, це була політична еміграція військових і цивільних осіб, що були причетні до державного будівництва. Значна частина їх опинилася в Празі. Згодом, саме Чехословацька Республіка стала найбільшим скупченням еміграційної української інтелігенції. Велика заслуга в організації українства за кордоном і продовженні боротьби за українське визволення належить колишнім міністрам УНР, лідерам УПСР – М. Шаповалу і Н. Григорієву. Варто зауважити, що сучасні дослідники О. Картунов і О. Маруховська серед українських науковців, які одними з перших у 20 – 30-ті роки ХХ ст. звернулися до етнополітології як у науковому, так і в навчальному

плані, називають і Н. Григорієва⁴. “В літі 1921 р. він (М. Шаповал – Т.Б.) разом із Н. Григорієвим і ближчими йому людьми закладає Український Громадський Комітет, що нагодував, обував та на працю умістив тисячі українських людей”⁵.

Офіційна діяльність Українського Громадського Комітету (УГК) при підтримки уряду ЧСР розпочалася 7 липня 1921 р. А напередодні – 1 липня – було затверджено Статут УГК. Управу обрали в складі: М. Шаповала (голова), Н. Григорієва, О.Мищюка. УГК розпочав свою діяльність у тісному контакті з урядом ЧСР. 14 липня 1921 р. Громадський Комітет звернувся до уряду з меморандумом про становище української еміграції і завдання УГК. Комітет було офіційно визнано урядом як орган біженців і передбачалася з боку уряду підтримка гуманітарної і культурної української праці. Силами Українського Громадського Комітету створюється: Українська Господарська Академія у Подєбрадах (травень 1922 р.); Український Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова (травень 1923 р.), Український Соціологічний Інститут в Празі (1924 р.); Українські Матуральні Курси (реальна гімназія) (1923) та інші.

Поява цих навчальних закладів стала можлива завдяки наявності великої кількості фахівців. Водночас це означало, що в Україні, навпаки, фахівців не вистачало. Особливо це стало відчутним у процесі українізації. Тому залучення кожної національно-культурної особистості до процесів творення нового ладу вважали як певну перемогу.

Становище української інтелігенції в еміграції ставало дедалі скрутнішим. Ще влітку 1926 р. Н. Григорієв мав намір здійснити поїздку до Польщі з метою в'язання можливостей для переїзду української еміграції на культурну працю. Для цього, вважав Никифір Якович, необхідно створити там: 1) університет; 2) середні українські школи; 3) народні школи і взагалі вимагалася необхідність у принциповій згоді уряду на цю справу⁶. Однак через цілу низку обставин поїздку вирішено відкласти. Про мотиви відмови здійснити поїздку голова Українського Комітету напише в 1926 р. в листі до М. Шаповала: “Я особливо боюсь, щоб своєю поїздкою не викликати у поляків враження, що ми хочемо конкурувати з галичанами або респ.-демократами, і не дають їм підстави взагалі бути менш поступливими в українській справі. З другого боку – боюсь, що більшовики висвітлять мою поїздку по-своєму, і коли не буде реальних наслідків (зміни курсу в поглядах), на Україні це відчу-

ється негативно. Постільки, на мою думку, ми зараз не повинні йти в активну політику, а збирати сили для майбутнього, щоб потім виставити ширші лозунги вибивати ґрунт з-під угодівців, то не варто давати підстави аби перекувати нас в “угодівці”, особливо через те, що його в дійсності нема”⁷. Так мотивував ситуацію Н. Григорієв. Здійснити поїздку йому вдалося лише в кінці липня 1926 р. Перебування у Польщі особливих результатів не дало. У Львові цікавилися “групою Шаповала”, називаючи її “єдино реальною силою, чесними соціалістами, порядними й талановитими людьми”⁸. Однак реальних умов для переїзду української еміграції не було.

Водночас з’явилася можливість повернення української еміграції в Україну. Це питання порушувалося на засіданні Центрального Комітету КП(б)У і Політбюро. Була дана принципова згода на повернення всіх тих, хто стоїть на радянській платформі, тобто визнають Українську радянську державу та бажають для неї широко працювати. Головне питання й розмови точилися навколо “політичного угруповання на чолі з М. Шаповалом та Н. Григорієвим”. Разом з тим радянський уряд прагнув вирішити і долю Українських Вищих Шкіл. Мається на увазі повернення професури і студентства. Зокрема, у листі до Н. Григорієва від 4.04.27, одержаного з Харкова від І.Ш. (особистість встановити не вдалося – Т.Б.) зазначалося: “Думка наших товаришів така, щоби ви всі повертались до рідного краю, бо всі ви тут дуже потрібні для праці. У вас є багато висококваліфікованої української інтелігенції, тут у нас великий брак і захоплюють місця росіяни і євреї. Обсажувати всі місця українцями є нашим святим обов’язком, а то ми нічого не зможемо зробити, завше будемо плентатись у хвості. Отже, рішайтеся та давайте будувати Українську Державу на Україні, а не по Варшавих, Парижах, Прагах тощо”⁹. Автор листа зауважував, що “українізація найменше торкнулася вищих шкіл” і тому було б дуже добре, щоб “кинути б хоч півдесятка українських професорів, а то півсотні студентів по цих школах” – вони б мали хоч трохи український вигляд¹⁰. Лист свідчить, що листування між Н. Григорієвим та І.Ш. тривало певний проміжок часу.

Автор листа радив, щоб “неставили тих умов, що колись говорилося, а лише культурно-освітні і господарські справи”¹¹. Під “тими умовами” маються на увазі політичні. Про них застерігав І.Ш. з самого початку: “Політичних вимог не ставте жодних, бо нічого з цього не вийде, та тепер у нас не та ситуація”¹². Ознайо-

мившись з листом з України, Н. Григоріїв зазначив: “Не ставити політичних умов не можна, говорити про можливість нашого повороту без зміни становища смішно, але мені здається доцільним розбити справу повороту на дві справи: 1) поворот політично організованих і 2) поворот політично неорганізованих”¹³.

Тут варто повернутися до оцінки становища української еміграції і її завдань в 1926 р. Свою позицію у жовтні 1926 р. голова Українського Комітету визначав так: “... ми соціалісти-революціонери вважаємо сучасний уряд на Україні окупаційним і до того часу не перестанемо з ним боротися, поки він не зникне, тобто: поки на Україні не настане український суверенний уряд, хоч би й комуністичний”¹⁴.

Варто зазначити, що есери й сам Н. Григоріїв комунізму не сприймали і ідеологічно боролися з ними завжди, однак погоджувалися співпрацювати з комуністичним українським урядом у державних справах. Відносно повернення в Україну, то Н. Григоріїв визнавав право кожної окремої людини самій вирішувати це питання в залежності від тих індивідуальних умов, у яких вона перебуває. Здійснюватися це повинно без приниження людської та національної гідності і без шкоди українській справі. Щодо членів партії Н. Григоріїв був категоричний: повертатися не сміють. Враховуючи цілий ряд обставин, голова Українського Комітету визначив нові завдання політичної еміграції, насамперед інформувати Європу про дійсний стан України, здобувати симпатії серед європейських робітничих кіл до справи визволення українського народу. Водночас Н. Григоріїв зазначав, що на землях Великої України український рух зростає і завдання політичної еміграції йому допомагати всіма засобами¹⁵.

Такою була позиція Н. Григорієва у жовтні 1926 р. Проаналізувавши ситуацію і врахувавши інформацію, викладену в листі з України, він запропонував таке вирішення питання: необхідно, щоб політично організована українська еміграція до зміни становища залишалася за кордоном і боролася з “окупаційною” владою. А політично неорганізована – мала повернутися в Україну, щоб за кордоном не перешкоджати, а там підсилити український елемент. Никифір Якович запропонував певні умови. Зокрема, реєстрація бажаних повернутися повинна проходити не в радянській місії, а в Трудовому Бюро Українського Комітету. В зв’язку з цим він запропонував відійти від головування в Українському Комітеті, а

на голову обрати С. Шелухіна. Трудове бюро поповнити кількома політично неорганізованими членами.

Н. Григоріїв наполягав, щоб акція повернення проходила під керівництвом політично організованої еміграції. Оцінюючи ініціативу з боку українського уряду щодо повернення еміграції, Н. Григоріїв зазначав у листі до М. Шаповала: “Очевидно, що на Україні серед комуністичних кіл назріває певний перелом, коли вони ухвалили звернутись до нас”. Лист з України він прокоментував “як заклик: “Пробирайтесь сюди на будь-яких умовах, аби нас тут було більше””. Однак прийняте це Н.Григоріїв не спішив: “Йти на це не можна, але частину еміграційних сил цим шляхом передати треба. Нам легше буде тоді оперувати тут, менше буде шкурників, а з другого боку, тамтешній режим дисциплінує трохи більше наших крикунів. Нехай там кричать проти влади, а не тут проти нас”¹⁶. Частково це питання було вирішено і частина емігрантів повернулася в Україну.

Тут варто зауважити, що важко погодитися з думкою, начебто лідери українського руху в революційну добу, такі як М. Грушевський, С. Єфремов, П. Христюк, М. Шраг та інші, поверталися в УСРР в середині 20-х рр. з метою зміни ладу в республіці, мало не проведення підривної діяльності. Вони, як стверджує професор В. Солдатенко”, не заслуговують такого, в своїй глибинній суті, – принизливого ставлення. Вони були історично масштабнішими, шляхетнішими, морально чистішими”¹⁷. Це пояснюється тим, що “вони, як правило, вийшли з лона соціалістичних партій і розірвати з ідейною пуповиною для них було рівнозначно зраді і переконанням, і власному народові. В них вистачало мужності визнати свою політичну поразку, і це визнання було не удаваним, а щирим. Нездоланна ж любов до Батьківщини, рідного народу, батьківського краю кликала на українську землю, зумовлювала докладання зусиль до справ, якими жили народ, нація. Адже саме тут будувалась Україна – так, радянська і не така, можливо, і зовсім не так, як їм хотілось би, але вони палко бажали прислужитися їй, як могли, а не боротися проти неї”¹⁸. Так пояснює сучасний дослідник мотиви тих українців, які поверталися в радянську Україну.

Будучи вдумливим, розважливим політиком, Н. Григоріїв звернув увагу на ще один дуже важливий момент у листі з України. Як відомо, українська еміграція почала працювати над організацією Робітничого Університету в Америці, а на тому етапі це набуло

ще більшої актуальності. Думка кореспондента про обезкровлення української нації і необхідність прилити світової крові цілком справедлива. А лист відкриває перспективи переїзду духовно освічених українських робітників з Америки в Україну для роботи та посідання керівного становища на підприємствах. Прилив робітничої крові, людей енергійних, дисциплінованих у праці, витривалих і фахово освічених – дійсно річ корисна. Окрім того, європейська еміграція, чисто інтелігентська, піде переважно в інтелігентські кола, а робітництво як було, так і залишиться під керівництвом неукраїнських робітників. Отже, саме з цією метою, вважає Н. Григорієв, необхідно підготувати кадри українських робітників, щоб вони зайняли провідні посади на підприємствах України. А в зв'язку з цим ідея Робітничого Університету в Америці набувала цілком конкретної ваги. І тому, мабуть, не випадковою була і поїздка Никифора Яковича до Америки та Канади.

Це був лише один епізод, який відтворював взаємодію української еміграції і офіційного українського уряду у питанні про повернення української еміграції для здійснення політики українізації.

Сама ж українська еміграція постійно працювала над питаннями українізації, навіть, перебуваючи за межами України. Зокрема, варто звернутися до розуміння Н. Григорієвим пропаганди у партійній діяльності. Тут доцільним буде цілком використати його лист-звернення “До всіх товаришів і прихильників УПСР”: “Переживаємо дуже відповідальний час. Мусимо напружити всі наші сили для того, щоб використати хвилю для пропаганди. Мусимо подбати, щоб всі відповідальні міжнародні чинники знали, що таке Україна і чого хоче її народ. Для того потребуємо видати в різних умовах інформаційні видання, а також усні виклади. Мусимо створити свій власний фонд для пропаганди того, чого хоче український народ для себе, для пропаганди власної самостійної державної політики. Для пропаганди української державної самостійності, соборності, народоправства, демократії.

Потрібно видати чимало інформаційних брошур, хоч би коротеньких, про Україну та про політику й вимоги незалежного українського табору. Потрібно зв'язати український незалежний рух літературою і живими силами. Це може зробити тільки окреме, вільне закордонне видання. Окремий пропагандійний фонд. Створюйте у себе пропагандійні комітети.

Засоби потрібні великі. Збір зробити всенародний. На справу не партійні, а всенациональні. Творить великий Пропагандійний Фонд Української Незалежної Політики. Пропаганда – перший крок організації. Основа її – Пропагандійний Фонд буде й організаційним. Першим масовим актом другої хвилі нашої визвольної боротьби”¹⁹. Так розумів роль пропаганди Н.Григорієв. Ми поділяємо його погляд і можемо стверджувати, що пропаганда в усі часи і за будь-яких ситуацій відігравала важливу роль. Це дуже часто підтверджує наше сьогодення і особливо періоди виборчих кампаній.

Як відомо, так звані “державні народи” для здійснення своєї політики мають високі школи і інші наукові установи, які невпинно науково працюють над тим, якою повинна бути їх політика для захисту державних та інших інтересів. Есерівські лідери добре розуміли, український народ таких шкіл і можливостей немає, тому українці повинні свою політичну думку організовувати тільки виданням книг та часописів. Закордонний Комітет УПСР і Закордонна організація УПСР в Празі, а саме так називали шаповалівську групу, мала цілу низку партійних періодичних і неперіодичних видань, таких як “Боротьба”, “Вільна Спілка”, “Бюлетень секретаріату головного комітету закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів”, “Бюлетень Закордонного Комітету УПСР”, “Вісник УПСР” (згодом став називатися – “Трудова Україна”), “Вартовий”. Часописи виходили у Празі. Знайомство з публікаціями давало членам партії можливість бути проінформованими про справи в партії, про події в світі. Однак, як вважав лідер празьких есерів М. Шаповал, цього недостатньо, тому що, люди, які мають будувати українську державу, повинні бути високоосвіченими: “Науки соціології, права, економії, логіки, методології – треба вчитися, треба, в першу чергу, знання про Україну, треба! Я з жахом бачу, як члени ЦК виблискують... незнанням України. Деякі роками не читали жодної наукової книжки про суспільні справи. Чи вони можуть когось кудись вести, якусь доцільну політику намічати? Ні?

Тому я й недовіряю отим розмовам про ситуацію з боку тих, які ніколи не досліджували жодної суспільної проблеми, oprіч хіба – ситуацій у вузькому колі...”²⁰.

Отже, часописи були (про них йшлося вище), але наукових політичних книг було дуже мало. Тому, говорячи про визволення, українські діячі повинні були подбати про написання, друкування

й розповсюдження українських науково-політичних книг і брошур. Адже відомо, “що великі народні рухи приходили й проходять тільки після великих духовних збагачень. Велику Французьку революцію підготував “просвітній рух”, “просвітня доба”. Російські революції рр. 1905, 1907 підготовлені революційною літературою. Бо література найкраще організує дух, витворює духовну єдність, кидає його на спільні політичні вчинки”²¹.

Продовжуючи тему освіти політичних діячів, доречним буде лист Н. Григорієва до М. Шаповала від 23 жовтня 1930 р.: “Як раз вчора перечитав вашу статтю, яку витяг у Вас з архіву, чи не пригодиться до збірника Народознавство про соціологію українського відродження, р. 1922. Прекрасна стаття”²². І далі йде пояснення чому вона актуальна для того часу і для оцінки українських політичних партій: “Без жодної поправки вважаю необхідним особливо тепер пустити в друк. Але аналіз і висновки її цілком правдиві й для сьогоднішнього дня, а саме: що українських партій нема, а є лише зародки, що ні одна сучасна партія не в стані своїми силами створити державу, бо не лише на весь апарат, а навіть на центральний у неї не вистачить інтелігентних, фахових і здібних сил. А з цього висновок – коаліція українських партій в справі творення первісної компромісної української держави, і лише в міру розросту партій в умовах української державності перетворення держави в якийсь чистий тип”²³. Н. Григорієв пояснював: “Це ви писали р. 1922, як соціолог, під впливом сумних фактів, стоячи близько до минулих подій боротьби, бачачи перед очима всю перспективу минулого, підходячи до оцінки її з холодним наміром шукання істини. За 10 літ партії наші ще не зросли настільки, щоб котрась із них могла взяти в свої руки творення держави при одночасній боротьбі на зовні й з середини. Тому, коли є серйозне бажання створити хоч компромісну державу, як менше зло проти сьогоднішнього повного безправства й бездержавства, (а я думаю, що менше зло вигідніше), то необхідно продовжуючи обміркування цієї справи до кінця прийти до висновку, що для повалення польської держави й збудування української, ми, зважаючи на соціологічну структуру нашого суспільства мусимо в якійсь спосіб координувати всі активні українські політичні сили, щоб разом і доцільно вдарити на противника й доцільно вижуктувати їх при будованні нового”²⁴. Повертаючись знову до оцінки ситуації, Н.Григорієв пише, що зараз така ситуація, що ми “партійних сил для цього не маємо, а коли

покластися на те, що зберемо добрими гаслами, то поки зберемо, ворог нас розгромить. До того ж гасло, яким можна притягнути найширші маси – гасло державності це не лише наше партійне гасло, а тому люди йдучи за ним можуть розійтися все-таки в різні партії. Зараз ситуація подібна до р. 1918. в час заснування Національного Союзу. Інша лише територія і складніші обставини. Ми не помилились, що в Союз увійшли; помилка наша в тім, що під час повстання ми випустили провід з своїх рук. Коли ми тепер не підемо на якийсь “національний союз”, то повторимо помилки в квадраті: союз утвориться без нас, бо цього вимагає життя, самозахист; поведе справу знов хуторянськими стежками або маси й товариші наші підуть за ними, бо його позиція буде ясна і всім зрозуміла, а нам треба буде роз’яснити, чому ми не боремся разом, адже злучення сил дає більший ефект. А коли справа програється, то на нас складуть вину за розкол, який знесилив і спричинився”²⁵.

Як і М. Шаповал, Н. Григоріїв значну увагу приділяв навчанням і формуванню світогляду членів партії. Суттєву роль у цьому відіграв Політологічний семінар, який сприяв “утворенню однакових понять про зовнішній світ” – це і було, на думку Н. Григорієва, основою світогляду та ідеології. З приводу цього він писав: “Ми й провели велику об’єднавчу – ідеологічну роботу, вицвітом якої є наша партійна програма, в котрій сконцентровано і майже в алгебраїчних формулах виявлено наше учення про суспільство і сформульовано нашу політичну і суспільну мету. Потім: наша робота в “Новій Україні” і інших виданнях так само служить ідеологічній організації, яку нас самих, так і навколо нас. Тому, наприклад, наша видавнича діяльність корисна не тому, що “взагалі видавництво є добра річ”, а тому, що через видавництво ми пускаємо в соціальну просторинь тисячі і мільйони акцій, що відкладають в людях необхідні нам враження і рефлексії. Тому, ми оцінюємо діяльність товариша по ступені його інтересу до видавничо-літературної акції. По відношенню товариша до книжок ми оцінюємо ступінь його корисності для пропаганди і т.д.

Наша ідеологічна організація має значно ширшу базу, ніж про це можна говорити. Але коли ми провели вивчення соціальної структури України, то це значить, що ми себе соціологічно організували так, що ми здібні оцінювати політику на Україні. Ми знаємо соціологічну структуру і тому витворили визвольну доктрину України. При однаковому її розумінні будемо однаково чинити.

Нашою науковою роботою ми організували себе ідеологічно, громадською – як соціотехнічно, так і морально. Реконструкція власне і полягає в ідеологічній, соціотехнічній підготовці та моральній солідаризації”²⁶. Усе це були кроки, які допомагали політиці українізації в Україні. В 30-х роках почався процес згортання українізації. Досить складним цей період був і для української еміграції. Йшла боротьба за виживання. І навіть в складних умовах еміграції, відзначаючи свій 50-літній ювілей (9.02.1933), Н. Григорійв згадував Україну і ті зміни, які сталися внаслідок українізації: “Переглядаючи пройдений шлях, я не жалкую, що був таким, як був; зробив те, що зробив. Я задоволений пройденим життям. Воно було хоч і тяжке, але цікаве і багато змінилося в тому напрямку, якого я бажав. Найкраща сатисфакція для мене в цей день – привітання з України, написане по-українськи дітьми, що вчаться в українській школі, оздоблене українською степовою ковиль-травою. Привітання молоді з Карпатщини, привітання молоді з Канади.

Коли я виходив на громадське поле, на Великій Україні не було ні одної української школи, навіть мрія про неї вважалася безглуздою. Сьогодні їх там, поперх 20000. І як би підло сучасний режим не виужував їх для своїх вузеньких цілей – все-таки дадуть прекрасний ефект у вихованні української нації і вселюдської свідомості. Ми теж училися під примусом. Про те дух наш пішов своїм шляхом. Так буде із сучасним українським поколінням, що виховується під чужим примусом. Сама вже рідна мова допоможе їм дошпортатися, хто вони, “ким і за що закуті”²⁷.

Підсумовуючи, ми можемо констатувати, що українська еміграція в Чехословаччині була тісно пов’язана з політикою українізації. Була дана принципова згода на повернення в Батьківщину всіх тих, хто стоїть на радянській платформі, тобто визнають Українську радянську державу та бажають для неї щиро працювати.

Найвпливовіша партія УПСР за кордоном комунізму не прийняла і ідеологічно боролася з ним завжди, однак погоджувалася співпрацювати з комуністичним українським урядом у державних справах. Відносно повернення в Україну, УПСР за кордоном визнала право кожної окремої людини самій вирішувати це питання в залежності від тих індивідуальних умов у яких вона перебуває. Здійснюватися це повинно без приниження людської та національної гідності і без шкоди українській справі. Щодо членів партії вишненок був категоричний: повертатися не сміють.

Політично організована українська еміграція до зміни становища залишалася за кордоном і боролася з “окупаційною” владою, а політично неорганізована – повернулася в Україну, щоб за кордоном не перешкоджати, а там – підсилити український елемент.

¹ Винниченко В. Щоденник. Т.2. – Едмонтон, 1980. – С. 517.

² Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: 2002. – С. 182–183.

³ Там само. – С. 183.

⁴ Див.: Картунов О, Маруховська О. Етнополітологія як наука і навчальна дисципліна // Політологічні читання. 1994. – №3. – С. 76.

⁵ Волович В., Юренко О. Видатний політичний діяч України – фундатор вітчизняної соціології Микита Юхимович Шаповал // Шаповал М. Загальна соціологія. Видання третє. К.: Український Центр духовної культури., 1996. – С. 10.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3563., оп. 1, спр. 156, арк. 51.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – арк. 87.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – арк.76

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – арк. 88.

¹⁷ Солдатенко В.Ф. Незламний.... – С. 183.

¹⁸ Там само.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3562, оп. 1, спр. 1, арк. 35.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 241, арк. 130.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 3562, оп. 1, спр. 1. – С. 33.

²² ЦДАВО України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 157, арк. 45.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Григорієв Н. Творці мого “я” // Трудова Україна. – 1933. – №3. – С. 7.